

UGS «Nezavisnost»
Centar za obrazovanje, istraživanja i privatizaciju
Progetto Sviluppo

PRIVATIZACIJA U SRBIJI
2001. – 2006. GODINE

ISTRAŽIVANJE 2

DOSADAŠNJI EFEKTI PRIVATIZACIJE
(Rezultati istraživanja)

Beograd, Jun 2006. godine.

Uvod

Posle dugog perioda dominacije društvene svojine, proces privatizacije u Srbiji, iniciran donošenjem saveznog Zakona o društvenom kapitalu SFRJ, započet je 1989. godine. Taj proces su zatim usporavali, pored institucionalnih ograničenja, nepovoljni privredni i finansijski tokovi i nepovoljna politička i pravna situacija u zemlji. Za nama su brojni zakoni kojima je ova oblast uređivana, pa i konkretni procesi vođeni po njima. Zakoni su se menjali, navodno nabolje, ali velike najave temeljne rekonstrukcije domaće ekonomije i organizaciono-tehnološkog restruktuiranja u pravcu zdrave i efikasnije tržišne privrede nikada nisu ostvarivane.

Zakon o privatizaciji po kome se ona danas sprovodi u Srbiji¹ promoviše model po kome se do 70% društvenog kapitala prodaje putem javnog prikupljanja ponuda potencijalnih kupaca (javni tender) ili njihovim javnim nadmetanjem (javna aukcija) u skladu sa utvrđenim uslovima prodaje, a ostatak besplatno deli zaposlenima i građanima. Proces je zamišljen tako da se obezbede većinski novi vlasnici, a ukoliko zainteresovanih kupaca nema (usled loše finansijske situacije i nesolventnosti preduzeća, velikog broja zavisnih preduzeća i zaposlenih...), preduzeće je dužno da se najpre restrukturira (izvrši statusne, odnosno organizacione promene, poravnanje iz dužničko-poverilačkih odnosa i sl.). Godinu dana nakon stupanja na snagu ovog zakona prodato je samo 15 preduzeća, što je bio povod da se već naredne 2002. godine izvrše određene korekcije u cilju ubrzanja privatizacije, pre svega kroz izmene i dopune Uredbe o aukcijskoj prodaji (3 puta), a onda i kroz izmene i dopune samog Zakona (2 puta), izmene Uredbe o tenderskoj prodaji (3 puta) i usvajanje novih uredbi o postupku i načinu restrukturiranja i prodaji kapitala metodom javne aukcije, kao i prilagođavanjem ostale zakonske regulative (Zakon o privrednim društvima, Zakon o tržištu hartija od vrednosti, Zakon o preuzimanju akcionarskih društava...).

Kako je broj privatizovanih preduzeća po novom zakonu dostigao zavidnu cifru od preko 2.000, to se pažnja javnosti značajno usmerava na dešavanja u njima nakon promene vlasnika. Za razliku od mnogih, koji su na početku privatizacije mislili da je to lak i jednostavan posao, sigurno je da bi se danas jako mali broj ljudi složilo sa ovakvom konstatacijom. Vreme je pokazalo da je privatizacija jako skupa, da neminovno dovodi do smanjenja radnih prava, povećane nezaposlenosti, socijalne nesigurnosti... Međutim, na ovim prostorima kvantitativnih pokazatelja ovakvih tvrdnji nema puno, s obzirom da spremnost da pristupe ozbiljnijim istraživanjima na ovu temu do sada nisu ispoljile ni vladine organizacije i institucije, a ni udruženja poslodavaca ili Privredna komora. Ekonomsko stanje privatizovanih preduzeća i socijalni položaj zaposlenih u njima danas je velika nepoznanica za sve nas u Srbiji. Jedino ozbiljnije istraživanje sprovedeno je u organizaciji Centra za privatizaciju UGS «Nezavisnost» i

¹ «Sl. glasnik R.S.», br. 38/01, 18/03 i 45/05.

uz finansijsku podršku *Progetto Sviluppo*², krajem 2004. godine, a stranice teksta koje su pred Vama prezentuju rezultate istog takvog istraživanja sprovedenog sredinom 2006. godine.

Ciljevi, organizacija i uzorak istraživanja

Period od pet godina sasvim je dovoljan da se uoče bazične tendencije u procesu tranzicije i privatizacije u Srbiji. Ocene ovog procesa u poslednje vreme daju mnogi, članovi političke elite, vlast i opozicija, nezavisni intelektualci, analitičari, građani... Mišljenja su podeljena i kreću se od hvalospeva, preko umerenog stava da postoje pomaci ali da su oni nedovoljni, pa sve do drugog pola na kome se nalaze oni koji smatraju da se nije ništa promenilo (neki tvrde da je stanje čak i gore). Ono što je karakteristično za većinu ovih ocena, nezavisno u koju grupu spadaju, jeste da je uglavnom reč o političkim stavovima i političkom marketingu, a ne o stručnoj analizi, zasnovanoj na empirijskim podacima, koja nastoji da ovaj proces posmatra u svetlu stvarnih poteza i njihovih kratkoročnih i dugoročnih posledica.

Imajući u vidu veoma konkretne i realne posledice aktuelne privatizacije na položaj zaposlenih koje se već itekako osećaju i praksi, kao i mogućih socijalnih konsekvenci promena koje tek dolaze, da se zaključiti da će privatizacija još dugo biti u samom fokusu interesa u Srbiji. Otuda bi trebalo da iznenađuje i zbunjuje činjenica da je ovo do sada retko bio predmet celovitije i sistematičnije analize. Ipak, to i ne mora da bude tako, a razloge takvog odnosa prema ovom problemu možda treba tražiti u nespremnosti suočavanja sa njim ili želji da se negativni efekti privatizacije ostave po strani i promovišu samo oni pozitivni.

Da li će se nova (ili možda samo preuzeta stara) uprava preduzeća držati odredbi kupoprodajnog ugovora, posebno socijalnog segmenta? Hoće li se ponašati u skladu sa obećanjima u vreme pregovora? Da li će poštovati elementarne norme i standarde radnog zakonodavstva, kolektivnih ugovora...? Sva ta pitanja danas u Srbiji ostaju otvorena, jer nema nikakve garancije da će svi kupci postupati na isti način, prema ugovoru i u skladu sa Zakonom. Zbog toga, praćenje i analiza rezultata privatizacije nije nekakav hir sindikalno organizovanog radništva ili samo izraz straha za radno mesto, već jedna od pretpostavki da se vlasničke promene neće izvoditi uz beskrupuloznu otimačinu društvene i državne imovine. S tim u vezi, rezultate ovog istraživanja, zajedno sa prethodnim, treba koristiti kao putokaz za analizu aktuelne prakse i politike privatizacije, odnosno njenih socijalnih posledica, kao i za bolju pripremu zaposlenih za ono što tek dolazi u sledećim fazama privatizacije i restrukturiranja, kao i ekonomske tranzicije u celini.

Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 50 preduzeća³ u kojima je obavljena privatizacija. U 30 preduzeća proces je izvršen aukcijskom

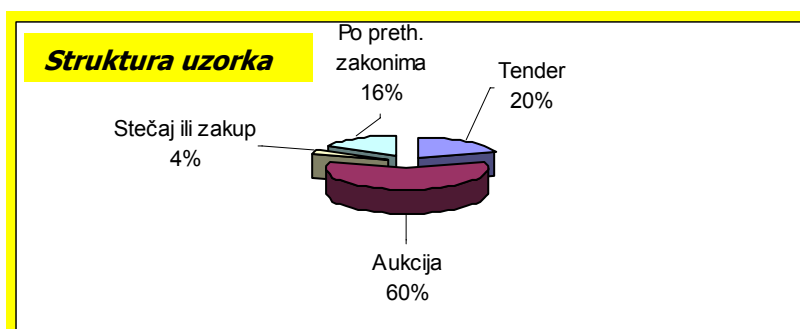
² NVO italijanskog sindikata CGIL – Italijanska opšta konfederacija radnika.

³ U 17 istraživanjem obuhvaćenih preduzeća (30% uzorka) isto istraživanje je sprovedeno i početkom 2005. godine.

prodajom, 10 preduzeća metodom tenderske prodaje, dok je jedno preduzeće privatizovano iz stečaja i jedno dato u zakup. Ostalih 8 preduzeća privatizovano je po prethodnim zakonima i ona su činila, kao i u prethodnom istraživanju, neku vrstu kontrolne grupe i repera za tumačenje dobijenih rezultata. Uz upitnik za sindikalne poverenike, koncipirani su i upitnici za većinske vlasnike i Agenciju za privatizaciju R. Srbije kao telo koje je zaduženo da promoviše, inicira, sprovodi i kontroliše postupak privatizacije.⁴

Broj privatizovanih preduzeća (jun 2006. godine)

Ukupno	Tenderi	Aukcije	Tržište kapitala
2115 (100%)	66 (3,12%)	1405 (66,43%)	644 (30,45%)

Ciljevi istraživanja su se odnosili na pokušaj dolaženja do odgovora na mnogobrojna pitanja (ukupno blizu 200) o tome šta se dogodilo i šta se događa u privatizovanim preduzećima. Da li je sindikat bio uključen u proces privatizacije? Da li se poštuju kupoprodajni ugovori? Da li je postojao Kolektivni ugovor u preduzeću i da li danas postoji? Da li se zarade isplaćuju redovno? Kako se ostvaruju prava manjinskih akcionara? Da li privatizacija uticala na broj zaposlenih u preduzeću, zarade, uslove rada...?

Rad na ovom istraživanju započeo je u maju 2005. godine koncipiranjem upitnika sastavljenom iz tri posebna, ali i povezana dela prilagođena ulozi svakog od učesnika u procesu privatizacije. Nakon toga je usledila terenska faza istraživanja u junu 2006. godine, kada je prikupljanje podataka obavila mreža saradnika Centra za OIP UGS «Nezavisnost» u svim regionima u Srbiji. Druga faza istraživanja podrazumevala je osnovnu obradu i analizu popunjenih upitnika i njen rezultat je upravo ovaj tekst. Konačno, završna faza će obuhvatiti održavanje nacionalne konferencije, rasprave u jednom broju sredina obuhvaćenih istraživanjem i formulisanje predloga Programskog odbora za ekonomski razvoj i privatizaciju za dalje aktivnosti UGS «Nezavisnost» u

⁴ Član 5. stav 1. Zakona o privatizaciji.

procesu privatizacije. Kompletno istraživanje je finansijski podržao *Progetto Sviluppo*, na čemu se i ovom prilikom zahvaljujemo.

Za razliku od prethodno sprovedenog istraživanja, kada smo u 3 od planiranih 50 preduzeća obuhvaćenih istraživanjem ostali bez odgovora sindikalnih poverenika zbog straha od novih vlasnika, ovaj put su svi sindikalni poverenici popunili upitnik. Na drugoj strani je samo 28 većinskih vlasnika ovih preduzeća bilo spremno da popuni upitnik (samo jedan više u odnosu na prethodno istraživanje), što otežava izvođenje svakog konkretnijeg ozbiljnijeg zaključka, osim onog generalnog da je socijalni dijalog u Srbiji danas na ne baš zavidnom nivou i da se ništa nije bitnije promenilo u ponašanju većeg broja novih vlasnika preduzeća. Njihova «zauzetost» drugim stvarima je ostala ista, ali i problemi na koje članovi ovog sindikata upozoravaju.⁵ Agencija za privatizaciju R. Srbije je još jednom pokazala spremnost da u predviđenom roku pruži zahtevane informacije, ali neke od njih su kvalitativne ili uopšte ne postoje, što takođe komplikuje izvođenje zaključaka.

Osnovni nalazi istraživanja

Priprema i postupak sprovođenja privatizacije

Ono u šta danas niko ne sumnja, to je da tranzicija ima svoju ekonomsku i socijalnu cenu. Ova druga koja je do sada plaćena čini se da je mnogo veća od one koja je bila nužna da je socijalni dijalog prihvaćen ne kao demokratsko-politički ukras ili socio-populistički detalj već kao ekonomska činjenica i uobičajeni način rešavanja tranzicionih problema. Skoro u polovini anketiranih preduzeća (45,83%) sindikat nije učestvovao u procesu privatizacije (uglavnom u aukcijskim procedurama),⁶ a u četvrtini njih (22,92%) uopšte nije ni informisan o otpočinjanju privatizacije.

Pokazalo se da i pored formalnog i institucionalnog unapređenja saradnje nosioca reformskih poteza sa sindikatima (formiranja Centra za saradnju sa sindikatima, redovnih sastanaka, potpisivanja 2 sporazuma o saradnji sa Agencijom za privatizaciju i Ministarstvom privrede R. Srbije...)⁷ efekti svega toga nisu naročito vidljivi u praksi. Razloge sigurno treba tražiti i u ponašanju rukovodstava preduzeća koja su često izbegavala i opstruirala učesće sindikata na raznorazne načine (pretnje, ucene, poništavanje registracije sindikata...), ali i nekih sindikata koji nisu ispoljili veliku agilnost, bili tek u osnivanju ili dovoljno slabi (nereprezentativni) da nisu uspeali da nametnu svoje zahteve.

Tek nešto više od polovine sindikalnih poverenika izjavljuje da su sindikat i zaposleni redovno informisani o toku privatizacionog procesa, a informacije su često dobijane preko granskih sindikata i Centra za

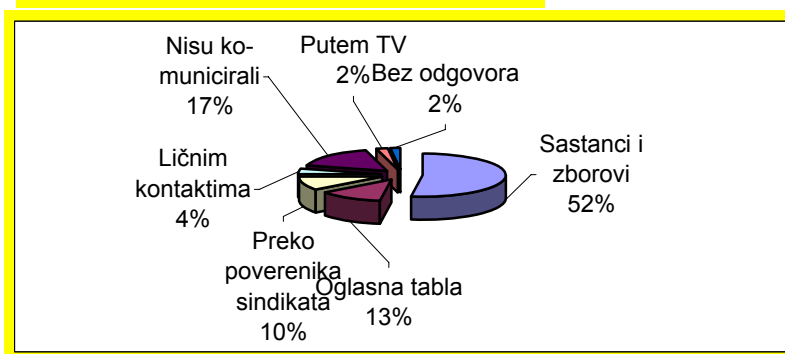
⁵ Upravo u ovakvim preduzećima ostali smo bez potpunijih upitnika od strane većinskih vlasnika.

⁶ Ovaj procenat se gotovo poklapa sa odgovorima na pitanje: "Da li je u Vašem preduzeću sprovedena zakonita privatizacija?", gde je polovina anketiranih sindikalnih poverenika dalo negativan odgovor.

⁷ Centar je praktično vremenom izgubio smisao postojanja i prestao da funkcioniše, dok su sporazumi ostajali samo "mrtvo slovo na papiru".

privatizaciju UGS «Nezavisnost» iz Agencije za privatizaciju R. Srbije, umesto od rukovodstava koja su smatrala da je ovo pitanje kojim treba da se bavi isključivo Upravni odbor preduzeća, pa su retko održavani sastanci ili upućivane usmene informacije sindikatu. Gotovo u procenat ista slika kao i prilikom prethodnog istraživanja! Sindikati su informacije o toku privatizacije prosleđivali zaposlenima uglavnom na sastancima i zborovima, putem oglasnih tabli ili ličnim kontaktom i u nešto više od 3/4 slučajeva (77,08%) obraćali se Agenciji za privatizaciju i ostalim nadležnim državnim organizacijama i institucijama sa zahtevom da im informacije o privatizaciji preduzeća u kojima rade budu učinjene dostupnim.⁸

Načini komunikacije sa zaposlenima

Zabrinjava podatak o neaktivnosti i nezainteresovanosti sindikata (čekali su da ih neko pita?!), zaplašenosti ili osećaju nemoći u nekoliko povereništava, čemu bi UGS «Nezavisnost» morali da posvete posebnu pažnju, posebno imajući u vidu odgovore 18 sindikalnih poverenika (36%) da ne znaju da je postojao i da postoji Centar za privatizaciju ovog sindikata, što može da ukaže i na probleme interne komunikacije. Na potrebu intenzivnije i masovnije sindikalne edukacije upućuju i odgovori sindikalnih poverenika u 2/5 preduzeća gde sindikatima nisu bili jasni uslovi pod kojima je sprovedena privatizacija, ali pri tom oni ne negiraju da je proces bio transparentan i javan.

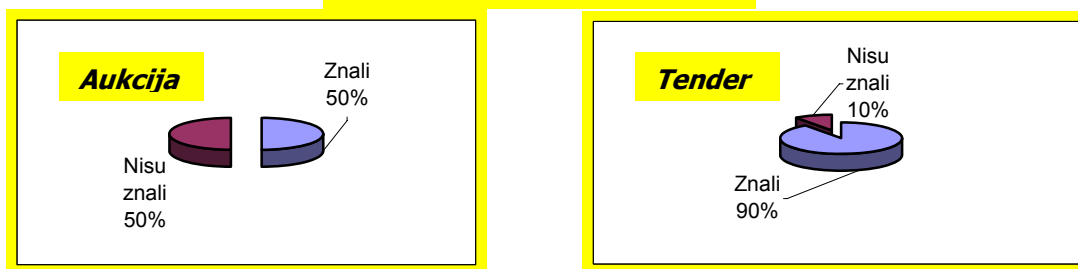
Ako se pogleda pregled do sada obavljenih privatizacija neki će reći da se proces obavlja isuviše brzo, drugi da teče isuviše sporo. Istina, međutim nije baš tako crna ili bela, mnogo je složenija. Na jednoj strani postoje mere za zaštitu radnih mesta, povećanja zaposlenosti i poboljšanje uslova rada, koje su, u manjem ili većem obimu, u većini slučajeva pratile proces privatizacije tenderskim putem, ali ih ipak u nekim konkretnim slučajevima aukcijske prodaje uopšte nije bilo. Ovo se pre svega odnosi na neka manja preduzeća koja su u postupku ubrzane aukcijske procedure ostala bez socijalnog programa, a u svoj kolektivni ugovor nisu unela zaštitne mere za radnike nakon privatizacije (13,33% anketiranih preduzeća). Uz nepoznavanje značaja kolektivnog ugovora i

⁸ U prethodnom istraživanju je tek nešto više od polovine povereništava imalo osetnije komunikacije sa Agencijom za privatizaciju R. Srbije, što navodi na zaključak da se u ovom pogledu situacija popravila.

socijalnog programa, razlozi koji su najčešće navođeni za ovakvu situaciju su nepostojanje «klime» za izradu kolektivnog ugovora i želje posloводства da sarađuje sa sindikatima, ne dostavljanje već potpisanog kolektivnog ugovora Agenciji za privatizaciju, ubeđivanje da nema potrebe insistirati na tome, stečaj preduzeća... U drugim slučajevima je pak, kada se znalo da će socijalni troškovi privatizacije i troškovi održavanja zaposlenosti biti katastrofalno visoki, ili posloводство opstruiralo proces, odugovlačenje za rezultat imalo još goru startnu poziciju u privatizaciji i atrofiju aktivnosti preduzeća.

Kada je o nedovoljnoj informisanosti zaposlenih i isključenosti sindikata iz postupka sprovođenja privatizacije reč, indikativni su i podaci o njihovoj upoznatosti sa imenom konsultanta, koji opet ukazuju da je stanje mnogo bolje u preduzećima koja su privatizovana metodom tenderske prodaje (gde su skoro svi znali njegovo ime, a u aukcijskim procedurama tek oko polovina).

Informisanost o konsultantu

Međutim, da nema puno razloga za zadovoljstvo ni u prvoj grupi preduzeća opominje podatak da u 60% slučajeva sindikat nije imao predstavnika u tenderskoj komisiji, a i onda kada je imao u polovini preduzeća komunikacija sa njima nije bila stalna. Jedino što bi moglo da ukazuje na transparentnost procesa jeste upoznatost sa imenima potencijalnih kupaca pre prodaje (66,67%) i početnoj ceni preduzeća na aukcijama (73,34%), ali je loše to što se često radilo o prilično nepoznatim firmama stranih ili domaćih naziva koje su kupovale preduzeća kao u samoposluzi.

Nedostatak znanja, pravih informacija i para, nezainteresovanost većine zaposlenih, želja da preduzeće kupi neko bogatiji (strani strateški partner) i visoka cena najčešći su navođeni razlozi odustajanja da se kroz formiranje konzorcijuma konkuriše drugim potencijalnim kupcima (60% kod aukcija i 80% kod tendera) u procesu privatizacije.

Poštovanje kupoprodajnih ugovora

Veoma je interesantan nalaz dobijen odgovorom na pitanje ko su kupci preduzeća i odakle oni dolaze. U posmatranom uzorku primećujemo znatno veće učešće pravnih lica i stranaca u odnosu na prethodno istraživanje:

Struktura kupaca

Istraživanje 2005.				Istraživanje 2006.			
Fizička lica	Pravna lica	Domaći	Strani	Fizička lica ⁹	Pravna lica	Domaći	Strani
61,70%	38,3%	82,98%	17,02%	53,33%	46,67%	70,83%	29,17%

Ako imamo u vidu da se, kada je reč o pravnim licima uglavnom radi o društvima sa ograničenom odgovornošću i da se iza takvih društava (fiktivnog kupca) neretko skrivaju *of-shor* kompanije, te da pojedini direktori društvenih preduzeća i nekadašnji lideri vladajuće političke i državne oligarhije, postaju svemoćni biznismeni i vlasnici preduzeća koja su prethodno opljačkali i doveli ih do same ivice propasti, na šta ukazuju odgovori sindikalnih predstavnika, to nikako ne može doprineti poverenju zaposlenih u iskrenost njihovih namera, ali i namera onih koji privatizaciju sprovode.

Posmatrajući odgovore većinskih vlasnika na pitanje: «Da li ispunjavate svoje obaveze iz ugovora o prodaji?» moglo bi se zaključiti da nema većih problema u preduzećima nakon privatizacije, jer ogromna većina njih tvrdi da ih ispunjava, što se ne bi moglo zaključiti na osnovu odgovora sindikalnih predstavnika.

Poštovanje ugovora o prodaji

Sve veći broj afera i obelodanjivanje neregularnosti i postupanja suprotno odredbama pozitivnih zakonskih rešenja baca senku sumnje na transparentnost i poštenost celokupnog procesa. Novi vlasnici izgleda da vrlo retko održe obećanje dato pri kupovini i pre svega su zainteresovani za izvlačenje koristi iz preduzeća. Motivi za nepoštovanje Ugovora su, prema tvrdnjama Agencije za privatizaciju veoma različiti: od nesposobnosti kupaca da ispune ono što je ugovoreno, preko realizacije ličnih interesa do interesa iza kojih stoji neko od konkurentskih preduzeća. Pokazalo se da nisu svi kupci «rođeni biznismeni», ima i onih koji se baš i ne snalaze najbolje, i onih koje preduzeće mnogo ne interesuje, ali i konzorcijuma zaposlenih koji se teško oslobađaju samoupravne logike u upravljanju privatizovanim preduzećem.

Predstavnici sindikata upozoravaju da se kupoprodajni ugovori najčešće ne poštuju u delovima koji se odnose na obavezu investiranja, poštovanja kolektivnog ugovora, otpremninu za tehnološke i

⁹ Uključujući i konzorcijume fizičkih lica.

organizacione viškove, zarade, prava sindikata, kontinuiteta rada preduzeća... Istovremeno oni naglašavaju da je kupac došao da upropasti preduzeće a ne da ga dalje razvija (23,33%), da u tome ima čak i podršku i vlasti (13,33%), da se ne plaši posledica kršenja odredbi ugovora (blizu 15%), da je u pitanju «lopov» i trgovac koji prodaje imovinu preduzeća... Zbog toga su zaposleni preduzimali različite sindikalne aktivnosti, od onih najradikalnijih («izbacivanja gazde na ulicu») do zahtevanja kontrole i raskida Ugovora, na osnovu čega je Agencija za privatizaciju pokrenula takav postupak u 25% posmatranih preduzeća, od čega je u 75% slučajeva Ugovor i raskinut. Značajno je naglasiti da je najveći broj procedura za raskid Ugovora pokretan tek 2005. godine, nakon izmena i dopuna Zakona o privatizaciji po kojima Agencija, umesto odluke, konstatuje raskid Ugovora i kapital preduzeća prebacuje Akcijskom fondu koji imenuje privremenog zastupnika do ponovne privatizacije.¹⁰ Bez obzira na stav Agencije za privatizaciju da su postupci za raskid kupoprodajnih ugovora okončani u njenu korist, pravu štetu ovih postupaka snose preduzeća koja su «opustošena» i zaposleni u njima. Zaposleni smatraju da bi i država i kupci posle raskida ugovora morali da nadoknade tu štetu, ali nisu najsigurniji protiv koga bi trebali da pokrenu sudski spor.

Sa druge strane, i pored zakonske obaveze¹¹ da na zahtev zaposlenih ili manjinskih akcionara u subjektu privatizacije Ugovor o prodaji kapitala njima mora biti dostavljen radi upoznavanja, čak 47,92% poverenika sindikata ne poseduje primerak ovog ugovora. Tragično je to što znatan procenat njih nije to ni tražio, nije znao da treba da traži ili im u njemu ništa nije jasno. Da se radi o validnim informacijama potvrđuju i odgovori većinskih vlasnika koji su samo u 40% slučajeva dostavili ili dali na uvid kupoprodajni ugovor, nalazeći opravdanje u tome da je sindikat učestvovao aktivno u privatizaciji, da nije bilo takvih zahteva, ili da nisu znali da to treba da urade, ali i u uverenju da to sindikat ne treba da zanima.

Jedna od najznačajnijih odredbi Ugovora o prodaji kapitala, utvrđuje obavezu kupca (većinskog vlasnika) da se pridržava kolektivnog ugovora koji je bio u primeni pre nego što je preduzeće privatizovano, kao i da u potpunosti poštuje zakonske propise kojima se uređuju prava i obaveze zaposlenih. U 82,16% preduzeća kolektivni ugovori postoje i ogromna većina kupaca smatra da svoje obaveze sadržane u njima ispunjava (preko 90%), dok ostali ispoljavaju, barem deklarativnu, spremnost da takve ugovore potpišu jer u njima «ne vide ništa sporno ili loše».

¹⁰ Inače je Agencija za privatizaciju do sada donela odluku ili konstatovala raskid Ugovora u 226 (15,35%) preduzeća, od čega je u 152 (67,26%) preduzeća Ugovor i raskinut. Najčešći razlog za raskid Ugovora je neplaćanje rate koja se odnosi na prodajnu cenu, a onda sledi nedostavljanje bankarske garancije, neizvršavanje obaveze investiranja, nepoštovanje obaveze održavanja kontinuiteta poslovanja, radnopravnih propisa i raspolaganje imovinom suprotno odredbama ugovora.

¹¹ član 41. Zakona o privatizaciji (nije postojao pre izmena i dopuna 2005. godine).

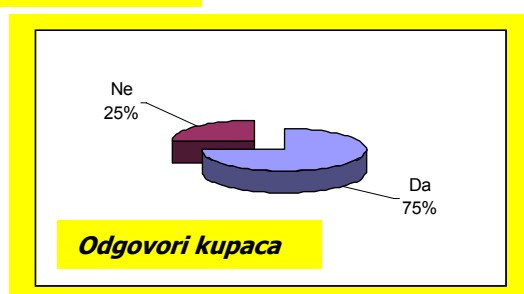
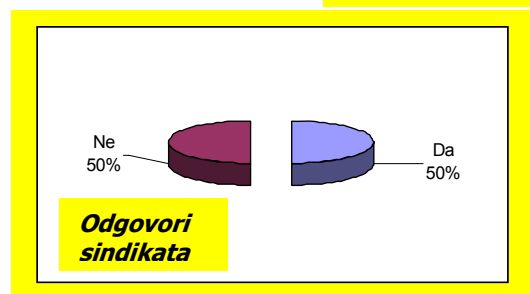
Privatizacioni efekti

Proces privatizacije po svojoj prirodi neminovno dovodi do kratkoročne restrikcije poslovnih aktivnosti u gotovo svim preduzećima u kojima se odvija, a najpre se odražava na planu redukovanja rada kao faktora proizvodnje i njegovog svodjenja na optimalni nivo. Ali uopštene zaključke o stvarnim efektima privatizacije na zaposlenost teško je donositi, zbog toga što garancije o zadržavanju svih radnika u određenom periodu vremena (1 do 5 godina), na kojima sindikati insistiraju, odlažu otpuštanja, pa trenutni statistički podaci (u mesecima i godinama odmah nakon privatizacije) često mogu da navedu na pogrešan zaključak. Međutim, čak i kada su postojale garancije da otpuštanja neće biti, novi vlasnici su često stimulativnim otpremninama (u nekim slučajevima i preko 700 EUR po godini radnog staža), uspevali da «privole» radnike da dobrovoljno napuste preduzeće.¹²

Ukupan broj zaposlenih u preduzećima obuhvaćenim istraživanjem pre privatizacije bio je 25.344, da bi se danas smanjio na 18.179, odnosno za 39% (odgovori sindikalnih predstavnika), ili u proseku - bilo je 333 zaposlena po preduzeću, a danas ih je 259 (odgovori većinskih vlasnika). Samo u 4,17% preduzeća nije bilo otpuštanja po osnovu tehnološkog viška. Većina onih koji su odlazili iz preduzeća dobijali su nadoknadu čija se visina bitno razlikuje od preduzeća do preduzeća (od 35 EUR do 500 EUR po godini radnog staža).¹³

Da preduzetnički duh nije dovoljno razvijen ni danas u Srbiji potvrđuje podatak da je tek svaki sedmi otpušteni radnik započeo sopsteni biznis, te da se svaki drugi i danas nalazi na evidenciji Nacionalne službe za zapošljavanje, oko 8,5% njih je penzionisano, a 15% radi u sivoj (neformalnoj) ekonomiji, odnosno na crno. Veoma su interesantni i komentari sindikalnih predstavnika da je kupac uglavnom otpustio neposlušne, a zaposlio poslušne ljude, da pokušava da izbegne plaćanje poreza zapošljavanjem novih ljudi na crno i da su neki radnici zbog raznoraznih pritisaka sami napustili preduzeće bez bilo kakve otpremnine. Ovakav stav bi moglo da objasni i razliku u odgovorima sindikalnih predstavnika i većinskih vlasnika na pitanje da li je preduzeće zaposlilo nove radnike:

Zapošljavanje novih radnika

¹² Na taj način je u nekoliko velikih i uspešnih preduzeća broj zaposlenih gotovo prepolovljen.

¹³ U najvećem broju slučajeva ona je iznosila od 100 EUR do 200 EUR po godini radnog staža.

S obzirom da je do novog zapošljavanja došlo u 3/4 posmatranih preuzeća za oko 10,5%, zaključujemo da je blizu polovine onih koji su u njima radili pre privatizacije otpušteno (ostalo bez posla). U odnosu na prethodno istraživanja kada je ukupan efekat privatizacije na zaposlenost bio smanjenje broja zaposlenih za nešto manje od 1/5, moglo bi se zaključiti da se tek sada ispoljavaju pravi negativni, zapravo tragični, efekti privatizacije na broj zaposlenih. Uostalom, sve zemlje u tranziciji su u prvim godinama reformi ostvarile porast produktivnosti gotovo isključivo na jedan način: otpuštanjem prekobrojnih radnika! Bilo je nerealno očekivati da će kod nas biti drugačije.

Osim negativnih efekata privatizacije na povećanje broja nezaposlenih, veliki problem koji je ona donela za radnike jeste smanjenje njihovih radnih prava i socijalna nesigurnost. Udeo sindikalno organizovanih radnika u njihovom ukupnom broju stalno se smanjuje, uprkos zbivanjima koja sve više zahtevaju solidarnost. U četiri preduzeća koja su našim prošlim istraživanjem bila obuhvaćena sindikat «Nezavisnost» više ne postoji, a u još četiri je izgubljena reprezentativnost. Da se ne radi samo o negativnom odnosu prema sindikatu «Nezavisnost» nego uopšte prema svim sindikatima koji se bore za zaštitu prava radnika potvrđuje i podatak da u polovini ovih preduzeća više ne postoji ni jedan sindikat, a da je u preostalim većinski vlasnik formirao «svoj sindikat». Sve ovo stvara kod radnika osećaj nesigurnosti koji se sve više širi. Kada se sve ovo ima u vidu, rezultati našeg istraživanja ne izgledaju suviše iznenađujući.

Donošenje opštih zaključaka o uticaju privatizacije na nivo zarada je još riskantnije, nego kada je u pitanju nivo zaposlenosti. U mnogim slučajevima značajna ukidanja radnih mesta su iskorišćena da se novac prelije u plate onih koji su zadržali posao. U drugim slučajevima rastuća opšta nezaposlenost je bila odlučujući faktor za smanjivanje zarada.

Visina zarada pre privatizacije

Broj zaposlenih	1.500	6.200	11.000	3.500	1.500	1.300
Visina zarade (din)	0	do 7.500	do 13.000	do 17.000	do 25.000	do 35.000

Pre privatizacije samo u 6,25% istraživanjem obuhvaćenih preduzeća nije bilo «zaostalih zarada». Od ostalih preduzeća, u nešto manje od polovine (48%) one su kasnije isplaćene, i to uglavnom iz sredstava preduzeća, poslovnih prihoda i prodaje objekata, dok u drugima to nije ni do danas učinjeno zbog otežanih uslova rada ili, kako su sindikalni predstavnici duboko ubećeni, zbog toga što kupci nisu «raspoloženi», odnosno ne žele to da plate. Prema tvrdnjama većinskih vlasnika, veće zarade u proseku za 33,70% zaposleni danas dobijaju u

oko 4/5 preduzeća. Sa druge strane tek nešto više od polovine sindikalnih poverenika tvrdi da je zarada zaposlenih povećana, da ona zavisi od normi i stimulacija, da se pare primaju na ruke, ili da je većinski vlasnik povećao zarade samo menadžmentu. Povećane zarade prati i povećani obim rada u proseku čak za 113,60% i one se uglavnom isplaćuju redovno iz sredstava stvorenih boljim radom.

Značajno je ukazati i na obavezan obim i način investiranja u preduzeća, preuzet kupoprodajnim ugovorom. Gotovo svi sindikalni poverenici su upoznati sa ugovornom obavezom većinskog vlasnika da investira, ali svaki treći ne zna kolika su to sredstava. I dok 75% većinskih vlasnika kaže da je ispoštovalo kupoprodajni ugovor i investiralo u preduzeće sopstvena sredstva (samo njih 10% sredstva preduzeća), sindikalni poverenici misle drugačije i ističu da je obaveza investiranja ispoštovana u 64,58% preduzeća i da se uglavnom radi o sredstvima preduzeća (77,42%) koja su ulagana u osnovna sredstva i modernizaciju objekata, ali i da je svaki treći većinski vlasnik već prodao neki od delova preduzeća (u 28% slučajeva preko dozvoljenih 10% kapitala), svaki drugi prodao sve zalihe roba i pribavljena sredstva u nekim slučajevima usmeravao na svoje privatne račune ili račune svojih rođaka. Nove upravljačke akcije emitovane su u svakom trećem preduzeću, što je u nekim slučajevima dovelo do promene odnosa u vlasništvu (34,78%), a odluke o tome donošene su na skupštini akcionara u polovini preduzeća bez učešća manjinskih akcionara.

Iz svega navedenog možemo izvući zaključak da su dosadašnji pozitivni privatizacioni efekti krajnje skromni, a da su oni negativni u svojoj punoj meri došli do izražaja.

Poštovanje prava manjinskih akcionara

Suštinu dobrog korporativnog upravljanja sa aspekta akcionara svakako čini obezbeđenje njihovih osnovnih prava iz akcija i njihov ravnopravni tretman. Ovo se prvenstveno odnosi na pravo na upravljanje i pravo raspolaganja akcijama. Na žalost naše istraživanje pokazuje da se u praksi, i pored izričitih zakonskih obaveza poštovanja prava manjinskih akcionara, sreću najraznovrsniji oblici ograničavanja, pre svega zbog njihove nedovoljne informisanosti i edukovanosti. Ovo je posledica činjenice da su «mali» akcionari u Srbiji postali političkom odlukom (podelom akcija bez naknade), a ne prirodnim putem (viškovima prihoda). Shodno aktuelnom modelu privatizacije, u 85,50% istraživanjem obuhvaćenih preduzeća zaposleni su postali akcionari firme u kojoj rade, dok je u preostalim preduzećima pomalo iznenađujući podatak da akcije nisu podeljene, i pored toga što je to izričita zakonska obaveza, jer se ne radi o preduzećima koja su restrukturirana ili je prodat manjinski paket akcija, pa su zaposleni uglavnom tužili većinskog vlasnika kako bi zaštitili svoja prava.

U odnosu na prethodno istraživanje, kada su udruženja akcionara postojala tek u trećini anketiranih preduzeća, danas je nešto veći broj formiranih udruženja akcionara (52,08%), što se može objasniti

povećanjem upoznatosti sa značajem organizovanja ovakvog udruženja i njegovim uticajem (83,33%), ali i usvajanjem novog Zakona o privrednim društvima, gde su prava manjinskih akcionara mnogo bolje uređena u odnosu na Zakon o preduzećima. U ostalim preduzećima većina ovakvih akcija već je prodana, ne postoji interesovanje za formiranje udruženja ili to ne dozvoljava uprava preduzeća. Osetan je pomak u stepenu uspešnosti samih udruženja, jer za razliku od prethodnog istraživanja kada je ocenjeno da uspešno funkcioniše tek nešto više od polovine formiranih udruženja, danas je taj procenat povećan na blizu 2/3. Naime, toliki je procenat udruženja koja su izabrala svoje predstavnike u skupštinu preduzeća (80%), na sastancima razmatraju materijale pre održavanja svake skupštine (64%) i ostvaruju saradnju sa nekom brokerskom kućom (72%).¹⁴ Takođe, primetan je i pomak u stepenu zadovoljstva zaposlenih poštovanjem prava manjinskih akcionara i njihovom zakonskom zaštitom:

Prava manjinskih akcionara

Istraživanje 2005.				Istraživanje 2006.			
Poštovanje prava		Zakonska zaštita		Poštovanje prava		Zakonska zaštita	
Da	Ne	Da	Ne	Da	Ne	Da	Ne
21,28 %	78,72 %	8,51%	91,49 %	33,33 %	66,67 %	15,56 %	84,44 %

Ako pak posmatramo odgovore većinskih vlasnika na pitanja koja se tiču funkcionisanja organa upravljanja i prava manjinskih akcionara mogao bi se izvući zaključak, da kada je ova oblast u pitanju velikih problema nema: uglavnom su u svim preduzećima (oko 90%) na vreme konstituisani organi odlučivanja i upravljanja, usvojeni novi statuti, vlasništvo u preduzeću je uknjiženo u Agenciji za privredne registre, manjinski akcionari su informisani i učestvovali u procesima emitovanja novih akcija, knjiga akcionara postoji u većini preduzeća i omogućen je uvid svima u njihovu vlasničku strukturu. Ipak, i pored toga što 79,16% anketiranih većinskih vlasnika tvrdi da je omogućilo akcionarima formiranje udruženja, da situacija još uvek nije ni približna idealnoj pokazuju odgovori sindikalnih predstavnika, jer čak u 46,88% anketiranih preduzeća tvrde da manjinski akcionari nemaju uvid u knjigu akcionara, navodeći da kupac sve krije od njih ili da se ne može ništa promeniti jer je «sada kasno za sve». Moramo još jednom da naglasimo da je ogromna većina sindikalnih predstavnika (95,83%) svesna da su oni i zaposleni uopšte, malo ili uopšte nisu osposobljeni da zaštite svoja prava kao

¹⁴ Značajno je napomenuti i to da većina udruženja akcionara (60%) nije zadovoljno saradnjom sa brokerskom kućom i da očekuju pomoć Centra za OIP UGS "Nezavisnost" (85,42%), za koji do sada njih 56,25% nije znalo da uopšte postoji!?

manjinski akcionari i da je u tom smislu neophodno koncipirati jedan ozbiljan program edukacije koji bi popravio trenutnu situaciju.¹⁵

Ocena brzine i toka privatizacije

Ostalo je neubedljivo decidirano prihvatanje većinskih vlasnika da sarađuju sa sindikatima (barem onih koji su pristali da učestvuju u istraživanju), kao i to da je ta saradnja u većini slučajeva do sada bila zadovoljavajuća ili čak odlična, jer ih prezentirani odgovori sindikata u tome demantuju. Oni očekuju od sindikata da utiče na radnike da rade angažovanije i odgovornije kako bi se posao efikasnije obavljao, da se ponašaju u skladu sa zakonom, da ne štite neradnike i artikulišu realne zahteve zaposlenih. Istovremeno, imaju ozbiljne pritužbe na funkcionisanje državnih organa i komunikaciju sa njima, naglašavajući da država mora ispuniti neke svoje obaveze, rešiti problem sive ekonomije, stvoriti bolje uslove za nabavku osnovnih sredstava i ambijet za prosperitet (smanjenje poreza i doprinosa i sl.). Da su i odnosi na relaciji državni organi - većinski vlasnici poprilično zategnuti svedoči i stav Agencije za privatizaciju da najčešće preduzeća posle izvršene privatizacije prestaju da rade zbog nesavesnog poslovanja novog vlasnika, pa tek onda zbog opstrukcije rada zaposlenih ili situacije na tržištu, neloyalne konkurencije i sl. Značajno je napomenuti da je Agencija zadovoljna dosadašnjom saradnjom sa Centrom za privatizaciju UGS «Nezavisnost», ali ima konkretne primedbe na indiferentan odnos sindikata prema «nezavisnim» konsultantima i udruženjima koje radnici skupo plaćaju, a čije angažovanje ne daje očekivane rezultate.

Mada izgleda da su namere većinskih vlasnika časne posmatrajući njihove odgovore (oko 90% njih ima želju da širi kapacitete i zapošljava nove radnike) i da su poprilično zadovoljni obavljenom kupovinom uz sve teškoće koje prate poslovanje, zaposleni generalno nisu zadovoljni efektima koje je za njih privatizacija donela (62,5%), oni ne veruju da je namera kupca da razvija delatnost preduzeća (58,33%) i poprilično su ljuti kako na njih tako i na ponašanje državnih organa, verujući da je privatizacija mogla da se sprovede na drugačiji način, bolji po zaposlene (83,33%). Oni smatraju da je vlast učinila sve da zakonima obesmisli prava zaposlenih, da je trebalo proveravati poslovni bonitet potencijalnih kupaca pre privatizacije, da u preduzeća nije ušao svež kapital i da su preduzeća kupili oni koji su ih ranije vodili i upropastili.

Agencija za privatizaciju je zadovoljna tempom privatizacije i sigurna je da će se privatizacija društvenog kapitala završiti najdalje do polovine naredne godine (ponudiće na prodaju društveni kapital u oko 500 preduzeća), ali nije baš sigurno da će tako zaista i biti, jer je dosadašnja praksa pokazala da se ovi procesi veoma sporo odvijaju. Dodatna teškoća je znatan broj neatraktivnih društvenih preduzeća, gde za sada ne postoje

¹⁵ Jedina "svetla tačka" jesu preduzeća iz Leskovca gde su tokom prethodnih godina mnogo puta u organizaciju sindikata "Nezavisnost" održani seminari i tribine na ovu temu i gde zaposleni smatraju da su dovoljno osposobljeni da zaštite svoja prava kao manjinski akcionari.

nikakvi planovi o privatizaciji. Isto tako, mora se imati u vidu da praktično još nije ni počela privatizacija javnih preduzeća kojih u Srbiji ima nekoliko hiljada, a najveći broj njih je u nadležnosti lokalnih samouprava i njihova je privatizacija u direktnoj nadležnosti R. Srbije. Čini se da i dalje izostaje politička volja da se neka od njih privatizuju zbog snažnog interesa ljudi iz vlasti da njima upravljaju.

Z a k l j u č a k

Imamo li u vidu ono što je obećano i do sada urađeno, rezultati našeg istraživanja upućuju na zaključak da je proces privatizacije još uvek daleko od svog savršenog kraja!

Još jednom je i ovo istraživanje potvrdilo da privatizacija u Srbiji nije dala očekivane rezultate. Već sada je jasno da privatizacija nije «magična mašina za stvaranje profita» i da neće dovesti do rasta efikasnosti svih postojećih preduzeća - mnoga od njih «spasioci» nisu uspeli, ili neće uspeli, da ozdrave. Percepcija zaposlenih ukupnog stanja u preduzećima posle privatizacije prilično je crna. Sve vidljiviji je raskorak (jaz) između očekivanih ciljeva, odnosno proklamovanih principa socijalno prihvatljivih tranzicionih poteza i stvarno postignutih rezultata, izuzimajući nekoliko retkih primera gde su ostvareni pozitivni efekti. Iskustvo drugih zemalja za nas očigledno nije bila dovoljna opomena. Stanje je gotovo tragično, jer se u velikom procentu pokazalo da su preduzeća ekonomski veoma oslabljena, položaj zaposlenih veoma težak, a broj zaposlenih osetno smanjen. Oni koji to nikako nisu smeli, ipak su zaboravili da privatizacija nije isključivo ekonomska stvar, već je uvek i socio-politička stvar, a da priča da negativnih posledica u tom procesu nema jednostavno nije tačna. Vremenska disproporcija između potrebe brzih promena i stvaranja efikasne privredne strukture i zatečenog stanja sa viškom zaposlenih, kod zaposlenih stvara nesigurnost i strah od gubitka posla. Potpuno je izvesno da će u dužem vremenskom periodu postojati veća ponuda od tražnje za radnom snagom. Ovo pored materijalno-socijalne dimenzije ima i svoju specifičnu psihološku dimenziju. Dublja istraživanja bi verovatno ukazala na direktnu korelaciju između ovakve situacije i pogoršanja demografske situacije (pada prosečne stope sklopljenih brakova, smanjenja stope rađanja uz istovremeno povećanje stope smrtnosti...).

Naprosto, radnici doživljavaju privatizaciju kao nešto u čemu oni ne vide svoju korist, osećaju da gube. Eto i jednostavnog objašnjenja zbog čega postoji ogroman prostor za jačanje populističkih političkih partija desne orijentacije, antievropske, antimoderne orijentacije, koje nude na izgled laka rešenja i nailaze na «pogodno tlo» kod socijalno ugroženog stanovništva. Uspeh kandidata jedne od takvih partija na prethodnim izborima je najbolji dokaz da zbog ovakvog načina vođenja privatizacije bez uvažavanja teškog socijalnog položaja ljudi i potrebe i značaja socijalne pravednosti jača nova desnica zasnovana sada ne više na nacionalizmu, nego na socijalno teškoj situaciji. Ovo naše istraživanje

pokazalo je da se ljudi koji sprovode privatizaciju moraju zapitati kakva je percepcija ovog procesa, ne samo MMF-a, Svetske banke ili nekih drugih međunarodnih organizacija, već i građana, radnika, birača – ako se ne uvaže njihovi legitimni interesi, postavlja se pitanje neizvesnosti i rizika kuda će politički proces odvesti Srbiju u bliskoj budućnosti. Neko bi morao da objasni paradoks: kako to da je naša privatizacija toliko uspešna da nam se svet divi, dok mnogi primeri iz prakse to demantuju.

Dakle, da zaključimo, u dosadašnjem toku tranzicionih procesa u Srbiji bilo je pozitivnih pomaka, pre svega u postizanju makroekonomske stabilnosti, ali i grešaka, što se ispoljavalo u usporenom rastu, visokoj stopi nezaposlenosti, niskoj stopi investicija, niskoj konkurentnosti, visokom spoljnotrgovinskom deficitu, sporom rastu privatnog sektora, niskom nivou stranih investicija, još uvek jako rasprostranjenoj neformalnoj ekonomiji, zadržavanju visokih subvencija za neproduktivna preduzeća, nedovoljno razvijenom finansijskom tržištu, nerestrukturiranom javnom sektoru... Uprkos svemu tome, kao i zamerka pojedinih analitičara da je do sada privatizacija služila isključivo punjenju budžeta za potrošnju, da je bilo neregularnosti u sprovođenju tog procesa i da ne postoje adekvatni mehanizmi njene kontrole, bilo bi pogrešno «rušiti urađeno i počinjati iz početka», već se posvetiti ispravljanju grešaka i daljoj afirmaciji elemenata neophodnih za efikasnu tržišnu privredu.

Prezentovanim rezultatima istraživanja, još jednom ukazujemo na neophodnost da se shvati važnost kvalitetnog sprovođenja procesa privatizacije i neophodnost pravovremenog i aktivnog uključivanja svih socijalnih partnera, dakle i sindikata. Za UGS «Nezavisnost» je neprihvatljivo odsustvo socijalnog dijaloga u ovom procesu. Ovo nas sve više približava primeni radikalnijih sredstava sindikalne borbe ustanovljenih međunarodnim konvencijama, Ustavom i zakonima. Otvorenost, demokratičnost i minimum socijalne pravičnosti su elementarni principi koje UGS «Nezavisnost» zahteva i za koje će se dosledno i principijelno boriti svim pravnim i sindikalnim sredstvima borbe. To je naša elementarna sindikalna, socijalna i moralna obaveza kako prema članstvu, tako i prema društvu, privredi i građanima.

Sastav Koordinacionog tela, istraživačkog tima, anketara i ostalih koji su učestvovali u istraživanju

Koordinaciono telo:

1. Slavoljub Luković, Sekretar UGS NEZAVISNOST,
2. Zoran Ristić, direktor Centra ZA obrazovanje, istraživanja i privatizaciju,
3. Milan Nikolić, rukovodilac Projekta istraživanja,
4. Mauro Mašoli, predstavnik Progeto Svilupo, donatora istraživanja.

Istraživački tim:

1. Milan Nikolić, rukovodilac nacrtu Projekta i autor zbirnih izveštaja,
2. Mr. Dragan Korunoski – Saradnik u izradi nacrtu Projekta,
3. Slavoljub Luković, Koordinator Projekta i koautor nacrtu Projekta,
4. dr. Zoran Ristić, autor Izveštaja o rezultatima istraživanja.

Anketari:

1. Vesna Bajić,
2. Branimir Tomašević,
3. Mirko Lekić,
4. Aleksandar Todi,
5. Mileta Bošković,
6. Zoran Jovanović.

Izrada zbirnih rezultata od većinskih vlasnika i tehnička obrada Izveštaja:

1. Vesna Bajić

Spisak preduzeća u kojima je sprovedeno istraživanje u Junu i Julu 2006 godine

Metalska industrija: 10 preduzeća / 2 stara + 8 novih/:

1. * «**Metaloplastika**» - Šabac;
2. * «**RUL**» - Leskovac;
3. Minel FEPO – Zrenjanin;
4. Goša – Fom – S. Palanka;
5. Lemind – Leskovac;
6. Sever – Subotica;
7. Zvezda – Kovin;
8. Metaloprerađiva – Užice;
9. Valjaonica bakra – Užice;
10. FBC – Majdanpek;

Hemija i nemetali: 8 preduzeća / 4 stara + 4 nova/:

1. * «**Zdravlje – Activis**» - Leskovac;
2. * «**Jugoremedija**» - Zrenjanin;
3. * «**Zorka Pharma**» - Šabac;
4. * «**Utenzilija**» - Leskovac;
5. Zorka – zaštita bilja – Šabac;
6. Nevena KOLOR – Leskovac;
7. Župa – Kruševac;
8. Vunizol KNAUF – Surdulica;

Građevinarstvo: 11 preduzeća / 3 stara i 8 novih/

1. * «**Elektromontaža**» - Zaječar
2. * «**Timok nemetali**» - Boljevac
3. * «**Caričin Grad**» - Čuprija
4. Građevinar – Debeljača Pančevo
5. Stari Jasen FEIN – Kraljevo
6. Jedinstvo IGM – Crvenka
7. Keramika AD – Mladenovac
8. Ciglana – Kruševac
9. Jelen Do PPPGM – Jelen Do
10. «Dumača» - Šabac
11. Preduzeće za puteve Valjevo – Valjevo

Tekstilna industrija: 3 preduzeća / sva 3 stara/

1. * «**I Maj**» - Babušnica - Niš;
2. * «**Pompes Serb**» - Brus;
3. * «**Uno Martin**» - Smederevo;

Trgovina: Ukupno: 5 preduzeća / 2 stara + 3 nova/:

1. *«Elektrotehna» - Niš;
2. *«Poljopromet» - Kraljevo;
3. SI Market – Tamiš /bivši/ - Pančevo;
4. Metalpromet – Kruševac;
5. Angropromet – Kruševac;

Komunalne delatnosti: Ukupno : 5 preduzeća / 2 stara + 3 nova/;

1. *«Ruma trans» - Ruma – kao dobar primer
2. *AD «Saobraćaj» - Odžaci – kao loš primer
3. «Jugoprevoz» – Paraćin;
4. «Jugoprevoz» - Kovin;
5. «Jedinstvo» - Vranje – Konzorcijum zaposlenih kupio;

Prehrambena industrija: Ukupno 8 preduzeća /1 stari + 7 novih/

1. *«Dragan Marković» - Obrenovac;
2. Srbijaturist – Niš;
3. Stari Grad – Beograd;
4. Hotel Plana – velika Plana;
5. Borac promet – Krupanj;
6. Jagodinska pivara – Jagodina;
7. «Karnex» – Vrbas
8. «Banat» - Vršac